

Olszewicz, Bolesław

Program badań nad historią kartografii Polski

Przegląd Historyczny 20/2, 233-239

1916

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

PROGRAM BADAŃ NAD HISTORIA KARTOGRAFII POLSKI¹⁾).

Jedną z najbardziej zaniedbanych dziedzin naszej nauki jest historia kartografii Polski. Wprawdzie na polu dziejów tej nauki i na Zachodzie pozostaje wiele do zrobienia (brak jeszcze np. wyczerpującej i źródłowej historii kartografii, rozwój kartografii wielu krajów zbadany nie został, a działalność wielu, nawet wybitnych, kartografów nie doczekała się gruntownej i krytycznej oceny), jednakże dzięki badaniom naukowym i poszukiwaniom bibliograficznym, postęp jest tam coraz widoczniejszy. Na Zachodzie, w Rosyi i w Ameryce, wzrastają ilościowo i jakościowo materiały drukowane, dotyczące przeszłości kartografii, oraz częstokroć z przepychem wydawane zbiory faksymiliów map. Dzięki poszukiwaniom w zaniedbanych do ostatnich czasów zbiorach kartograficznych, odnaleziono cały szereg map nieznanych lub znanych nam tylko z tytułu. Szczególniej ważne pod tym względem są poszukiwania Waltera Rugego w bibliotekach niemieckich. W ostatnich (przedwojennych) czasach powstał nawet projekt założenia Towarzystwa imienia Humboldta, którego zadaniem byłoby badanie i wydawanie pomników dawnej geografii i kartografii²⁾. Nie tu miejsce, aby z prac, dokonanych lub zamierzonych z dziedziny dziejów kar-

¹⁾ Ten sam temat zreferowałem w Komisji metodologicznej Tow. Miłośników Historii na posiedzeniu z 29 czerwca r. z.

²⁾ Zob. Wagner H.: *Über den Plan zur Begründung einer Humboldt-Gesellschaft für Gesch. d. Geographie und Kartographie* (Verh. d. 18 Deutsch. Geogr. Tages zu Innsbruck. Berlin 1912, str. 231—235) oraz Petermann's: *Mitteilungen*, 1913 t. I, str. 23 — O potrzebie wydania pomników geografii polskiej pisałem w „Ziemi“ t. V (1914) nr. 20 p. t.: „W pilnej sprawie naukowej“ i w odb. p. t.: *W sprawie wydawnictwa „Pomniki Geografii Polskiej“* Warszawa 1914.

tografii zdawać sprawę, chodzi mi tylko o to, ażeby stan badań za granicą porównać ze stanem pracy nad kartografią Polski.

Jak ubogo przedstawia się nasz dorobek na tem polu, pisano już nieraz¹⁾. Badania z dziedziny historii kartografii Polski są u nas rzadkością, a wiadomości nasze wciąż polegają na wydanej w 1846 r. *Mappografii dawnej Polski*²⁾ Edwarda Rastawieckiego, która nie stoi już dziś na poziomie nauki i bibliografii. Dzieło to nie jest zresztą historią kartografii Polski, lecz treściwym (i niezupełnym) katalogiem map Polski bez ich krytycznej oceny.

Z dawniejszych pisarzy Joachim Lelewel³⁾, a z nowszych Franciszek Bujak, Ludwik Birkenmajer i Henryk Merczyng są przedstawicielami uczonych naszych, którzy choć w pracach swych nie ogarnęli całości dziejów naszej kartografii, badania te posunęli naprzód. Pod tym względem prześcignęli nas obcy uczeni: Benjamin Kordt, wydawca pięknego zbioru faksymiliów map Rosyi⁴⁾, do którego włączył i Polskę, oraz Henryk Michow, który, zdając w języku niemieckim sprawę ze wspomnianego zbioru, dorzucił wiadomości o mapach, nieznanych Kordtowi⁵⁾.

Równocześnie w coraz obfitszej literaturze, dotyczącej dziejów kartografii, wiele dorzucono przyczynków, bezpośrednio lub pośrednio tylko odnoszących się do Polski. Jako przykład przytoczę korespondencyę Michała Hennin'a, sekretarza ks. de Broglie, z geografem francuskim d'Anville'm, wydaną przez Gabryela Mar-

¹⁾ Por. Bujak Fr., *Początki kartografii w Polsce*. Kraków 1900, str. 12, oraz Kwart. hist. t. XVIII (1904) str. 686.

²⁾ Za współautora uważać należy Janockiego, ponieważ jego spis map biblioteki Załuskich (Ms. Ossol. 640) był podstawą pracy Rastawieckiego.

³⁾ Jeszcze przed Lelewelem mamy badacza dawnej kartografii w osobie Jana Potockiego. Praca jego nie dotyczy jednak Polski, lecz morza Czarnego: Rozbiór części mapy żeglarskiej Fredotiusa z r. 1497 w *Mémoire sur un nouveau périple du Pont-Euxin*. Wiedeń 1796, przedruk. 1829 przez Klaprotha, tłum. na rosyjski 1850 r. Zmarły w r. 1831 członek Tow. Przyj. Nauk Józef Sicrakowski, nie tylko zbierał stare mapy, (o znajdującym się w jego posiadaniu rękopiśmiennym atlasie hiszpańskim z 1573 r. pisał Lelewel w *Géogr. du moyen âge*) lecz napisał uwagi nad mapą Fra-Mauro, druk. po włosku w „Antologia“, 1830 nr. 107 oraz w odb.

⁴⁾ *Matieriaty po istorii russkoj kartografii*. Kijów 1899 i 1910 zeszyt I i II in fo., por. sprawozdanie Aleks. Jabłonowskiego w Kwart. hist. t. XIV (1900) str. 116—118 i w Przegl. hist. t. XI (1910) str. 387—389.

⁵⁾ Michow Heinrich. *Das erste Jahrhundert russischer Kartographie 1525—1531...* Mitteilungen d. Geogr. Ges. in Hamburg t. XXI (1906) i w odb., oraz *Weitere Beiträge zur älteren Kartogr. Russlands*, tamże t. XXII (1907) i w odb.

cela¹⁾. Przebywający w Polsce Hennin informuje w niej o postępach kartografii u nas i podaje różne interesujące szczegóły. Podobnie jak i ta praca, wiele przyczynków uszło uwagi naszych uczonych i bibliografów. Faktem jest, że istnieją mapy Polski, zupełnie w nauce naszej nieznane, np. mapa Polski Hieronima Cocka z 1562 r., odnaleziona przez Waltera Rugego w bibliotece b. uniwersytetu w Helmstedt.

W roku 1913 na dawną naszą kartografię zwrócić chciało uwagę Tow. Krajoznawcze, organizując niedoszłą do skutku (wskutek zakazu ówczesnych władz rosyjskich) pierwszą polską wystawę kartograficzną. Obok działu współczesnego szeroko miał być uwzględniony i dział retrospektywny²⁾.

Zbierając materiały do wystawy i opracowując jej katalog, powziąłem zamiar skreślenia dziejów kartografii Polski, do czego zachęcony zostałem przez prezesa komitetu wystawy, ś. p. Aleksandra Jabłonowskiego i członków komitetu. Jednakże rychło spostrzegłem, że jeszcze nie czas na pracę syntetyczną. Brak dokładnego spisu map Polski, zaniedbanie i rozproszenie, w jakim znajdują się źródła do dziejów kartografii polskiej, skłoniły mnie do rozpoczęcia pracy od podstaw. Z jednej strony staram się zebrać możliwie kompletny spis map Polski, opierając się na pracach poprzedników i na badaniu zbiorów kartograficznych; równocześnie staram się zebrać i wykorzystać materiały drukowane i rękopiśmienne, odnoszące się do dziejów naszej kartografii. Dopiero

¹⁾ *Correspondance de Michel Hennin et d'Anville*. Bulletin de Géogr. hist. et descr. 1907 nr. 3, str. 441—482, i w odb. Paryż 1908, 8° str. 44.

²⁾ Wystawa składać się miała z następujących działów:

I. Mapy Polski, wykonane tak w Polsce i przez Polaków, jak i przez cudzoziemców.

a) Dział historyczny, ułożony chronologicznie — do połowy XIX stulecia.

b) Dział współczesny, ułożony według treści: 1) mapy ogólne, 2) etnograficzne, 3) fizyograficzne, 4) archeologiczne, 5) przemysłowe, 6) komunikacyjne, 7) turystyczne, 8) szkolne i wszelkie inne, z przeznaczeniem specjalnem.

II. Historyczny rozwój metod kartograficznych. Do działu tego, ułożonego chronologicznie, wejść miały i mapy, nie dotyczące Polski.

W ostatnich czasach, wobec zmiany warunków, powstał projekt ponownego urzędzenia wystawy. Zwróciłoby to może uwagę na naszą kartografię, która stoi dziś na bardzo niskim poziomie, oraz na naszą literaturę kartograficzną. Zaznaczyć należy, że w języku naszym prócz przyczynków nie posiadamy żadnego podręcznika kartografii, co chyba można nazwać anomalią.

gdy studia te zostaną naprzód posunięte, a spis krytyczny ukończony, będzie można pomyśleć o gruntownej historii naszej kartografii. Że praca ta sporo dorzuci szczegółów zarówno do historii nauki, jak i do historii kultury polskiej, przekonywują mnie materiały, jakie dotychczas udało mi się zebrać, choć są one zapewne dopiero częścią tego, co kryją niezbadane jeszcze przeze mnie archiwa i biblioteki.

Jako przykład, przytoczę rozwój kartografii polskiej za Stanisława Augusta. Na zasadzie zebranych danych stwierdzić można, że w epoce tej kartografia nasza rozwijała się równocześnie z kartografią innych krajów zachodniej Europy, i gdyby nie wypadki polityczne, które prace te przerwały, mielibyśmy w końcu XVIII-go wieku wspańiałe mapy całej Polski.

Że potrzebę ogólnej mapy Polski, opartej na pomiarach rozumiano, tego dowodem są projekty Poczobuta i Strzeckiego, Sniadeckiego i Radwańskiego, popierane przez Czackiego, wreszcie prace Karola Perthées'a, zapomnianego dziś, lecz na owe czasy znakomitego kartografa, otoczonego opieką Stanisława Augusta. Inicjatywie królewskiej zawdzięczamy wiele prac kartograficznych, dziś rozproszonych lub zagubionych, których zestawienie i zbadanie wchodzi w zakres pracy niniejszej.

Zbadanie dawnej kartografii Polski, według planu, który poniżej przedstawię, w znacznej mierze zależeć będzie od poparcia moich badań. Ułatwiłoby je niezmiernie szybkie i umiejętne skatalogowanie naszych zbiorów kartograficznych, na które, podobnie jak zagranicą, dopiero od niedawna zwracać zaczęto bacniejszą uwagę¹⁾. Przystępując do pracy, mam nadzieję, że kustosze naszych zbiorów kartograficznych, zarówno jak i nasi historycy i geografowie, nie odmówią mi pomocy.

¹⁾ Pragnąc ułatwić naszym bibliotekarzom katalogowanie i konserwację map i atlasów, opracowałem instrukcję, wydaną przez wydział Bibliotekoznawstwa Tow. Miłośników Historii (*Zbiory kartograficzne. Próba instrukcji do katalogowania i konserwowania zbiorów kartograficznych.* Warszawa 1915); tamże str. 5 — 6 podane szczegóły, dotyczące zaniedbania zbiorów kartograficznych. W epoce, gdy w Niemczech zbiory te nie były odpowiednio uporządkowane i skatalogowane, Sophus Ruge, znakomity historyk kartografii, pisał: „alle Studien für die Geschichte der Kartographie [werden] dadurch wesentlich erschwert, wo nicht unmöglich gemacht“ (Petermann's Mitteilungen 1889, Literaturbericht nr. 141, str. 11).

Pracę mą podzieliłem na cztery zasadnicze części: wstępną (metodyczno-bibliograficzną), spis map i atlasów Polski, zbiór dokumentów, listów i t. p. materyałów, wreszcie część historyczną. Numeracya ich nie oznacza kolejności wydawnictwa, podziały mogą również w trakcie wydawnictwa rozpaść się na szereg poddziałów.

Część wstępna, oprócz wyjaśnienia metody pracy i zasadniczych pojęć z kartografii, niezbędnych do zrozumienia części następnych, zawierać ma: krytyczny przegląd literatury, odnoszącej się do dziejów naszej kartografii, oraz spis polskich i obcych zbiorów kartograficznych, które zawierają ciekawy dla nas materyał.

Część I obejmować będzie: *Spis map i atlasów Polski* od najdawniejszych czasów do ostatnich lat, w układzie chronologicznym, zawierający prócz map geograficznych także i mapy geologiczne, statystyczne, historyczne, a także plany miast, kopalń, bitew, i t. p. i to nie w granicach, ujętych przez Rastawieckiego. Spis ten objąć ma również obszary, które nie wchodziły w skład Rzeczypospolitej, jak np. Śląsk; podobnież mam zamiar podać i takie mapy, które choć nie są specjalnemi mapami Polski, jednakże obejmują całość lub część jej obszarów i posiadają znaczenie dla dziejów naszej kartografii (np. mapa świata Waldseemüllera z 1507 r. lub mapa Europy Merkatora z 1554).

Oczywiście, prócz map oddzielnie wydanych, uwzględnione zostaną mapy, wydane w atlasach, oraz, o ile to będzie możliwe, i mapy dodane do dzieł drukowanych. Te ostatnie z przed r. 1850 będą w każdym razie możliwie kompletnie zebrane.

Układ tej części będzie następujący:

A) mapy całej Polski (ułożone chronologicznie);

B) mapy pojedynczych prowincyi, ziem, województw, terytoriów naturalnych, rzek, jezior, gór, oraz plany miejscowości, bitew etc. (ułożone w alfabetycznym porządku ich nazw, chronologicznie).

Każda mapa lub atlas zostanie dokładnie opisana i to w sposób następujący:

1. Tytuł, podany w ramie mapy, bez jakichkolwiek opuszczeń; przy opisie map, wydanych przed 1800 r., uwidoczniiony zostanie nawet porządek wierszy w tytule. Jeżeli tytuł podany w ramie różni się od podanego pod lub po nad ramą, na odwrocie mapy lub na okładce, zostaną uwzględnione różnice.

2. Opis mapy, a zatem dopełnienie braków w tytule, sposób wykonania mapy, wielkość mapy w cm. (szerokość \times wysokość),

skala, orientacja (południowa czy północna, ponieważ wiele map dawniejszych północ podaje na dole), szczegóły, dotyczące winiet, ozdób; wreszcie podane zostaną wiadomości o reprodukcjach danej mapy, o odnośnej literaturze i o bibliotekach, które mapę posiadają.

3. Opis naukowy. Jeśli mapa jest dziełem oryginalnym, to podany zostanie jej opis geograficzny (przestrzeń, jaką przedstawia, osobliwości); jeśli jest kopią, to jej zależność od oryginału i różnice ¹⁾).

Część II zawierać będzie materiały, dotyczące kartografii Polski (listy, przywileje i t. p. dokumenty). Obok niewydanych dotąd materiałów mam zamiar przedrukować i dokumenty, poprzednio w innych dziełach podane. Sądzę, że nie ściagnie to na mnie zarzutów, ponieważ czynię to w celu zgromadzenia w jednym miejscu wszystkich materiałów, odnoszących się do naszej kartografii.

Część III, historyczna, ma być syntezą całego dzieła. Składać się będzie z dwóch działów:

A) Historia prac nad kartografią Polski z uwzględnieniem bio-bibliografii (życiorysy kartografów, szczegóły, dotyczące ich działalności, literatura o nich). W rozbiór poszczególnych prac dokonanych t. j. takich, których rezultatem był atlas lub mapa, wchodzić w tej części nie będę, powołam się tylko na odpowiednie numery części I-ej, szeroko za to, jako tło, uwzględniony zostanie ogólny rozwój kartografii.

B) Właściwa historia kartografii Polski, t. j. historia rozwoju pojęć o naszej ziemi, wyrażona w rozwoju rysunku biegu rzek, kierunku gór, położenia miast i t. d. Będzie to praca, oparta na porównaniach map, oczywiście map oryginalnych, opisanych dokładnie w części I-ej.

Uważam za rzecz niezbędną do pracy mej dodać atlas reprodukcji najciekawszych map w fototypii, wzorując się na cytowanej wyżej pracy Kordta. Atlas taki dokładnie uwidoczniałby postęp kartografii Polski i dałby możliwość dalszego rozwoju studyów nad dawną naszą kartografią.

Z chwilą ukończenia całego dzieła opracowany zostanie do-

¹⁾ Zasady, któremi kieruje się przy opisywaniu map, zostaną wyjaśnione dokładniej we wstępie do mej pracy.

kładny indeks do wszystkich części, który ułatwi odszukanie w niem wiadomości o osobach (kartografach, sztycharzach, wydawcach i t. d.) lub o prowincjach i miejscowościach, wzmiankowanych w dziele.

* * *

Przedstawiając niniejszy program, rozumiem dobrze trudności, jakich wymagać będzie doprowadzenie pracy mej do końca, a to ze względu na konieczność przejrzenia zbiorów kartograficznych, oraz związanych z częścią III-ą zmuśnych studyów historycznych. Zawiadamiając o rozpoczęciu pracy nad dawną naszą kartografią, jeszcze raz zwracam się do tych, których to zająć może, z prośbą o poparcie mych badań. Wszelkie uwagi, przyczynki i notatki bibliograficzne, dotyczące dawnej i nowej kartografii naszego kraju, podobnie jak i uwagi, dotyczące niniejszego programu, przyjmę z wdzięcznością. Z mojej strony dołożę wszelkich starań, ażeby badania te doprowadzić do końca, biorąc za motto słowa, wypisane przez znakomitego naszego historyka kartografii, Joachima Lelewela, na karcie tytułowej *Historyi geografii i odkryć*: „Praca dotrwała wszystko przemoże“.

BOLESŁAW OLSZEWICZ.
